

УДК 81.282=161.2=162.1

Оксана МОГИЛА

Українсько-американський гуманітарний інститут
«Вісконсинський міжнародний університет (США) в Україні»

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДІАЛЕКТНОЮ ЛЕКСИКОЮ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті шляхом зіставлення ареалів контактуючих лексем розглядаються українсько-польські лексико-семантичні паралелі. Дається їх лексико-семантична, ареальна та генетична характеристика.

Ключові слова: лексико-семантична група, польсько-українські мовні контакти, метеорологічна лексика, праслов'янська лексика, етимологія, семантична реконструкція.

The article is dedicated to the investigation of specific features genesis, semantics and areal peculiarities of one of the most ancient lexis-semantic groups of the meteorological lexis in the Ukrainian dialects in contrastive aspect.

Key words: lexis-semantic group, Polish-Ukrainian language contacts, meteorological lexis, Slavonic lexis, etymology, semantic reconstruction.

W artykule omówiono kontakty językowe na pograniczu ukraińsko-polskim. Wymieniono najważniejsze drogi przenikania polonizmów do dialektów ukraińskich.

Słowa kluczowe: grupa leksykalno-semantyczna, kontakty językowe polsko-ukraińskie, leksyka meteorologiczna, leksyka prastłowiańska, etymologia, rekonstrukcja semantyczna.

Дослідження діалектної метеорологічної та темпоральної лексики показало, що це одні з давніх і найбільш стійких лексичних груп, для яких характерна як глибока архаїчність, так й інновації як наслідок безперервного мовотворення; багатьом елементам притаманна значна територіальна і семантична здиференційованість. З генетичного погляду ця лексика неоднорідна: до її складу входять як давні, так і пізніші найменування. Найдавніший шар утворюють назви, що належать до праслов'янської епохи, проблема реконструкції семантики яких є надзвичайно важливою для простеження історії окремих слов'янських мов.

Серед темпоральних та метеорологічних назв українських говорів можна виділити такі, які до слов'янської прамови прийшли з індоєвропейської мовної єдності. Як правило, частина з них відома у всіх або багатьох індоєвропейських мовах з певними відмінностями у фонетичному оформленні. Індоевропейський компонент у словниковому складі українських говорів представлений значно ширше, ніж в українській літературній мові. У слов'янських мовах для основних лексем цих тематичних груп характерні спільні тенденції семантичного розвитку, проте деякі з цих праслов'янських назв у них семантично розійшлися, утворюючи лексико-семантичні паралелі. Подібні процеси спостерігаємо і в лексиці українських говорів, коли давні назви утворюють лексико-

семантичні паралелі із західнослов'янськими чи південнослов'янськими мовами. Оскільки українська мова найтісніше контактує із західнослов'янськими мовами, то і найчисленнішими є лексико-семантичні українсько-західнослов'янські паралелі. Дослідження ж мовних погранич ускладнюється наявністю як літературних мов, так і діалектів, які взаємодіють між собою в процесі комунікації.

Більшість досліджуваних назв, які належать до загального індоєвропейського фонду праслов'янської лексики, характеризуються словотворчою нерегулярністю, для них не характерна на діалектному рівні синоніміка. Пояснити це можна тим, що усталена картина світу, яка ввібрала в себе життєві й культурні стереотипи, пронизана наскрізь емоціями. Пізнаючи об'єкти навколишньої дійсності, людина намагалася одночасно визначити їхню користь для себе, ті ж предмети, які не відігравали значну роль у житті людини, залишалися поза сферою її діяльності й не оцінювалися. Саме тому явища природи, назви небесних світил і залежні від них темпоральні назви, які розглядалися як позитивні щодо людини, позначалися одним, двома й дуже рідко трьома та більше словами. Досліджуючи лексичні та семантичні сходження в говірках українсько-польського пограниччя, можна говорити про дві групи номенів: 1) слова праслов'янського походження, які в обох мовах виникають па-

ралельно, та 2) пізніші слова, які детальніше показують міграційні рухи народів та виявляють лінгвістичні риси назв, що адаптувалися на українському ґрунті. За допомогою етимологічного аналізу, спираючись на основні принципи семантичної організації темпоральних та метеорологічних назв, можна частково відновити терміни або ж їхню первісну семантику, що були втрачені або спорадично засвідчені на іншій слов'янській території. До таких слів належить лексема *стрижога*, яку відзначив І. Верхратський у лемківських говірках із семантикою «лід на гілках дерев»; відома вона тут також у значенні «шуга, дрібний лід, що з'являється на річці перед весняним льодоходом» [15, с. 294]. Ізоглосу продовжують: ч. *stříž* «лід на річці», слц. *stříž*, *sriež* «іній, льодова кора», вл. *srěž*, *srěš*, нл. *srjež*, *strěš* «тонкий лід», пол. *srěz*, *stryż* «тонкий лід», схв. *srež*, *strež* «лід», болг. *скреж* «іній, мороз» [24, с. 482]. Ця група слів утворилася від псл. *strěžь і поширена в південно- та західнослов'янських мовах. Лише у лемківських говірках української мови збереглася назва *стрижога*, семантично споріднена із *strěžь.

Одним з найважливіших складових частин моделі світу є уявлення про час, або хронотип, який у давнину докорінно відрізнявся від сучасного; так, із семантикою «весна» відзначається лексема *йар*^(с) у лемківських [12, с. 425; 28, карта № 293] та західній частині закарпатських говірок. Відома ця лексема також у наддністрянських говорах.

Із семантикою «весною» функціонують в українських говорах і відіменникові прислівники з різним ступенем адвербіалізації відмінкових форм іменника *йар*–: *йароу* (Березники Зк), *вйары* [зак. – 8, с. 128], *идйари* (Торунь Зк), *пойари* (Лімна Льв, Зняцеве Зк), *найари* (спорадично закарпатські говірки Свалявського, Ужгородського, Перечинського, Великоберезнянського р-нів Зк). Фіксуються подібні утворення і в українських говірках Словаччини: *ййари(i)*, *найар* (Новоселиця, Стриговець) [детальніше див. 1, с. 128].

Варто відзначити той факт, що лексема *йар* «весна» в українських говорах, крім лемківських та закарпатських, не вживається, але майже на всій українській діалектомовній території фіксуються деривати цієї давньої слов'янської назви. Найбільш широко представлена лексико-семантична група «рослини»: *йари*^{на} «сходи або посіви ярих культур» (спорадично волинські, подільські говірки), *йаровина* «лише

посіви ярих культур» (Воловець Зк), *йаринка* «овочі» (бойківські); *яриця* «ярова пшениця» [5, с. 542], *йари(i)ца*, *йарушка* «ярина» [поліські – 13, с. 239], *ярник* «підсніжник (*Galanthus*)» [5, с. 543], *ярка* «конюшина, підсіювана навесні в ярі посіви і скошувана восени (переважно на зелений корм)» [10, с. 266], *йаре(и,і)ц* «ячмінь» (бойківські, закарпатські, лемківські говірки). Я.Рігер вважає *ярець* у лемківських говірках архаїзмом, який був підтриманий впливом польських говірок [27, с. 156.]. Від цього фітоніма походить і дериват *йарчана мука* «борошно з ячменю» [лемківські – 2, с. 488; закарпатські – 8, с. 128].

Утворення низки лексем в українських говорах мотивовано назвою *йари*^{на} «ярі культури», так «поле, з якого знято пшеницю» називають *йари*^{на} (Вівсяники Вн), *йаришиче* (Дмухайлівка Днп), *йаришище* (Велика Димерка, Лецьки Кв), *йарин:а зем'а* (Крушинка Кв) – [1, с. 88]. Від цієї лексеми у бойківських говірках за допомогою продуктивного в українській мові суфікса *-ік* утворений відсубстантивний іменник на позначення людей за родом діяльності *йар'іу*^{ник} «плугатар навесні» та «людина, яка наймається на весняні роботи» [14, с. 403].

Від кореня *яр* утворилося, ймовірно, й ім'я язичницького слов'янського бога сонця *Ярила*, який був втіленням образу весняного рівнодення, воскресіння й розквіту природи. У віруваннях давніх слов'ян *Ярило* (*Яр*, *Ярун*, *Яровит*, *Яр-Тур*, *Ярило-Тур*, *Яр-Хмель*) – ключник, який відмикає небо і випускає на землю тепло, дощ та росу, а також воює з нечистою силою. На честь *Ярила* українці святкували початок посівів (у кінці квітня), а в кінці весни проводжали його з почестями до наступної весни [4, с. 614].

Аналізуючи систему значень лексеми *йар* у слов'янських мовах, Б. Ларін наводить таку схему її семантичного розвитку: «літо ~ весна» > «жара, спека» > «рік». Таким чином, спочатку це слово вживається для позначення природних явищ безвідносно до людини: «весна, літо, спека», потім «час польових робіт» і далі більш абстрактне поняття «рік». Розвиток значення прикметника *ярий* проходив таким чином: «весняний» > «той, що народився на початку літа, річний» [11, с. 93–94]. Подібний семантичний розвиток спостерігаємо й у говорах української мови.

Прикметник *йарий* (*йарний*) входить до складу атрибутивних словосполучень, семантика яких так чи інакше пов'язана з приходом весни: *йарний дощ(ж)* «перший весняний дощ» (Голубине, Солочин, Уклин Зк), *йар'о*^{вий}

дошч «перший грозовий дощ» (Березове, Голубине Зк), *йарный в'іхор* «холодний весняний вітер» (Свалява, Солочин, Уклин Зк), *йарный в'іхор*: *йарный в'іхор* – *скоро йар* «теплий вітер весною» (Голубине Зк), *йар'ові заморозки* (Березове Зк), *йарні заморозки* «весняні заморозки» (Поляна, Свалява, Солочин Зк), *йаре збіж'а* «ярина» [14, с. 403], *ярий дуб* «дуб, який розпускається весною» [5, с. 541]. Фіксується він і в складі ботанічних та зоологічних назв: *ярий ріпак* «медоносна рослина», *яра блекота* «польовий бур'ян», *яра муха*.

В українських говорах прикметник *ярий* вживається також із семантикою «молодий; однорічний; той, хто народжується весною»: *йарні кур'ата* «курчата, які народилися весною» (Голубине, Кальник, Поляна Зк), *йарні п'чоли* «молоді весняні рої» (Свалява Зк). Деякі двокомпонентні назви зазнають у говорах універбізації: *йарка* «молода вівця» (волин.), «молода, ще не стрижена вівця (поліські говірки)», «вівця з першим ягням» (середньополіс.), «молода ягниця (віком після першого року і аж поки не окотиться)» [7, с. 54]; *яруч* «ягня» [5, с. 543], *ярота* «вівці віком до одного року»; *яротина* «шерсть однорічної вівці» [5, с. 542]. На Поліссі (Овруцький р-н Жт) відзначають *яркушну неділю* «свято через тиждень після Пасхи» [13, с. 240].

В українській мові семантичне поле лексеми *йар* значно розширюється: ряд назв відходить від семантичного ядра й початкова семантика «весна» або все, що з нею пов'язане, у них частково затемнюється: *йар* «пахуча болотяна трава» (Гніздище, Домашлин, Моложава Чнг – 1, с. 164); *ярий віск* «білий віск від бджіл першого року» [5, с. 541], *ярчанка* «груші, які досягають одночасно з ячменем» [5, с. 543].

Оскільки лексема *яр* вживається в українській мові ще й у значенні «глибока довга западина, що утворилася внаслідок розмиву осадових порід», у деяких степових говірках спостерігається контамінація цього значення із значенням «городні культури»: «городи, які знаходяться в низинних місцях» (Шолохове Днп), «низина, де сіють городні культури» (Червоне Жт, Прядівка, Кринички, Письмечеве Днп – 1, с. 164). Відійшло від семантичного ядра і значення лексеми *йар* – «нива, поле», що фіксується в степовій говірці с. Білозерка Хрс [1, коментар № 136].

Праслов'янський характер лексеми *яр* (<*jarǵ) та її дериватів підтверджується й наявністю лексико-семантичних паралелей у низці

інших слов'янських мов: рос. *ярий ветеръ*, *вьюга*, *морозъ*, *ярий воскъ* «розплавлений або білий і чистий» від *ярых пчель*, тобто «від молодого рою або від третього покоління протягом одного літа», *ярья овцы*, *баранъ яровичекъ*, *ярушка*, *ярка*, *ярышь* «вівця», *ярятина* «овеча шкурка», *яретина* «перша шерсть з ярки», *грибъ яровик* «ранній гриб», *ярово́й хлебъ*, *ярово́е* «ярина», *ярово́е поле* «поле, на якому посіяна ярина», *яричний*, *яровинный*, *ярушный* «яровий», «вівсяний», *ярушникъ* «вівсяник, яровий печений хліб» та ін. [6, с. 679], пск. *яровіна* «овочі весняної посадки», *яровня* «козуб, з якого сіють пшеницю», калуз., смол., пск. *яровіще*, *яровина* «зжате ярове поле», смол. *яремина*, ростов., архан., олон. *яровіца* «солома ярових хлібів», олон. *яровник*, *яровница* «робітник, робітниця, яких найняли на час весняної сівби» [22, с. 105]; блр. діал. *ярушка* «ярове жито, пшениця», *ярышча* «зжате поле після ярини» [21, с. 431]; пол. *jarka* «ярина», «молода корова, вівця», *jare zboże* «ярина», *jarzynka* «молода городина, новина» [16, с. 359], *jarczak* «ярове поле», *jarka*, *jarkisz* «ярове (як іменник)», *jarciuż* «листова капуста», *jarosz* «вегетаріанець», *jarowizacja* «яровизація», *jarowizować* «яровизувати», *jariski* «вегетаріанський», *jarstwo* «вегетаріанство», *jarzyna* «городина, овочі», «ярове (як іменник)», «овочева страва», *jarzynka* «страва з молодих овочів», *jarzynowy* «овочевий» [25, с. 168–169]; слц. *jar* «весна», *na jar* «весною», *jarný* «весняний», «ярий», «яровий», *jarуна* «ярина», *jarná pieseň* «веснянка», *jarovizácia* «яровизація» [19, с. 40]; ч. *jaro* «весна», «рік», *jarý* «буйний, свіжий, молодий», *jarní* «весняний», *jar* «весняні хліба» [11, с. 93], серб. *jâr* «ярина», *posejano je жито на jâr* «жито посіяно як ярина», *бабини jарци* «весняний сніг», *jaréница* «козяча шкура», «козяча шерсть», *jârri* «яровий», *jâro жито* «ярова пшениця», *jârrik* «яровий», *jârина* «шерсть ягняти», *jarîна* «весняний або літній урожай (напр., фруктів)», *jarица* «молода пшениця», *jârич бот.* «молодило; заяча капуста» [18, с. 302–303]. Аналогічні способи номінації маємо і в болгарській мові, де подібні семи маніфестуються лексемою *пролет* «весна» та її похідними: *пролетен* «яровий», *пролетна пшеница*, *пролетница* «ярова пшениця», *пролетни жита* «ярові», *пролетница* «ярь» [17, с. 793].

Міжмовне контактування українців з поляками дає багатий матеріал для дослідження історії мови, матеріальної та духовної культури обох народів, які перебувають у тісних економічних, політичних та культурних зв'язках.

Оскільки зараз у сучасній лінгвістиці досить часто об'єктами зіставлення стають фрагменти мовних картин світу різних народів, особливості національного характеру носіїв мов, можливості порівняльного вивчення мов розширюються. Активно сприяє цьому процесові й розвиток етнолінгвістики, лінгвокультурології та комунікативної лінгвістики. Зміни в лексико-семантичній системі внаслідок взаємодії мов, як зазначає С.В. Семчинський, можуть здійснюватися у трьох напрямках: безпосереднього запозичення лексичних одиниць однієї мови іншою; структурного калькування будови лексичних одиниць та семантичного запозичення. Для українських говірок українсько-польського пограниччя характерний перший тип інтерференції, хоча запозичення лексичних одиниць, як правило, супроводжується семантичними зсувами – утворенням нових значень. Запозичена лексема входить до говору з одним вихідним значенням, яке потім на діалектному ґрунті зазнає семантичних змін: спостерігається деталізація реалії або ж утворюються нові значення внаслідок трансформації поняття. У результаті в одних випадках ці слова зберігають значення мови-джерела, в інших – у запозиченого слова утворюється нове: спостерігається деталізація реалії або ж утворюються нові значення внаслідок трансформації поняття.

Серед запозичень із польської мови можна виділити різні хронологічні групи. Й.О. Дзензелівський у розвитку українсько-польських мовних зв'язків розрізняє два періоди: перший – коли українська і польська мови виступали як рівноправні, незалежні; другий – коли після поступового завоювання польською шляхтою українських земель починається колонізація українського народу [9, с. 6].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атлас української мови. – Т. III. – К. : Наук. думка, 2001. – 856 с.
2. *Верхратський І.* Про говір галицький лемків / Іван Верхратський. – ЗНТШ. – Т. V. – Львів, 1902. – С. 299–489.
3. *Верхратський І.* Про говір долівський / Іван Верхратський. – ЗНТШ. – Кн. 3 і 4 (Т. 35, 36). – Львів, 1900. – 128 с.
5. *Войтович В.* Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
6. *Грінченко Б.* Словарь української мови / Борис Грінченко. – Т. IV. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1 – 494 с., Т. 2 – 573 с., Т. 3 – 506 с., Т. 4 – 563 с.
7. *Даль В.И.* Толковый словарь великорусского языка: В 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – М. :

Аналізуючи лексичний склад запозичень з польської мови в українській, Я. Рігер стверджує, що до найбільш давніх належать географічні терміни, що стосуються явищ природи. Ці запозичення або адаптувалися до фонетичної та граматичної системи українських говірок, або ж є виразами, утвореними на зразок польських лексем [26, с. 184–185]. Найчастіше це лексеми, що мають ближчу форму до мови-першоджерела, при розгляді семантичної структури яких, варто визначити їх семантичний обсяг у момент запозичення. Етимологічні дослідження дають змогу констатувати як достовірні, так і гіпотетичні лексичні запозичення. Так у говірках українсько-польського пограниччя широко представлені на позначення метеорологічних явищ лексеми – похідні псл. *šed: *ošada*, *oša'dina* (*oša'dina*, *oše'dina*, *oše'dina*) [2, с. 445], *ošadi'na* [15, с. 222], *šedi'na* [15, с. 347] «лід, іній на гілках дерев» – лемківські говірки; *ozađ*, *šadŷ* «наморозь» (Поповичі Льв) [12, с. 217] – надсянські. Відоме тут і дієслово *oša'diti* «(про дерева) покриватися інеєм» [2, с. 445; 15, с. 223], *ošadi'ti* «посивіти» [15, с. 223]. Походять ці лексеми від псл. кореня **šed-* [20, с. 590] і в українських говірках є полонізмами: пор. пол. *szadz* «іній» [23, с. 539]. До аналізованих лексем належить і лексема *šidŷ* «сніг та іній на деревині, від чого деревина сивіє» [3, с. 126].

Розглянутий матеріал свідчить, що контакти між українськими говорами та говорами польської мови виявляються як у вигляді спільних міждіалектних утворень (деякі з них сягають ще праслов'янської доби), так і у вигляді запозичень, які на українському ґрунті асимілювалися, зазнаючи фонетичних, морфологічних та семантичних змін.

Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – Т. 1 – 669 с., Т. 2. – 779 с., Т. 3. – 555 с., Т. 4. – 684 с.

8. *Дзензелівський Й.О.* Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я / Йосип Олексійович Дзензелівський // Лексикогр. бюл. – Вип. 4. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 36–54.

9. *Дзензелівський Й.О.* Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області / Йосип Олексійович Дзензелівський // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Т. XIV. Діалектологічний збірник. – Ужгород, 1955. – С. 81–141.

10. *Дзензелівський Й.О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Йосип Олексійович Дзензелівський. – К., 1969. – 211 с.

11. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / Микола Миколайович Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
12. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание: Избранные работы / Борис Александрович Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 106 с.
13. Лесів М. Українські говірки у Польщі / Михайло Лесів. – Варшава : Український архів, 1997. – 492 с.
14. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / Панаас Силович Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
15. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. У 2-х ч. / Михайло Йосипович Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с, Ч. 2. – 515 с.
16. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Петро Пиртей. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
17. Польсько-український словник: У 2-х томах (трьох частинах) / Редколегія: А.І. Генсьорський, Л.Л. Гумецька (головний редактор), І.М. Керницький та ін. – Київ : Вид. АН УРСР, 1958–1960. – 696 с., 576 с., 608 с.
18. Руско-български речник / Под. ред. на С.Влахов. В 2-х т. – София : Наука и Изкуство, 1960. – Т. II. – 814 с.
19. Сербско-хорватско-русский словарь / Составил Н.И. Толстой. – М. : Изд-во иностран. и национал. словарей, 1958. – 735 с.
20. Українсько-словацький словник / Уклад І. Попель. – Братіслава : Словацьке педагогічне видавництво, 1960. – 496 с.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Максимилиан Фасмер. – Т. IV. – М. : Прогресс, 1973. – 855 с.
22. Янкова Т.С. Дьялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск : Навука і техника, 1982. – 432 с.
23. Этерлей Е.Н. О связи слов с корнем яр- / Елена Николаевна Этерлей // Диалектная лексика. 1975. – Ленинград : Наука, 1978. – С. 102–114.
24. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / Aleksander Brückner. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1974. – 806 s.
25. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / Václav Machek. – Praha : Nakladatelství Československé Akademie VĚD, 1957. – 627 s.
26. Podręczny słownik polsko-rosyjski / Pod red. M.F. Rozwadowskiej. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1974. – 856 s.
27. Rigier J. O polskich wpływach leksykalnych na gwary ukraińskie (na przykładzie gwar bojkowskich) / Janusz Rigier // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. 33.–Warszawa : Sławistyczny ośrodek wydawniczy, 1996. – S. 181–192.
28. Rigier J. Jeszcze o wpływach polskich i słowackich na gwary łemkowskie (Z problematyki słownictwa) / Janusz Rigier. – Studia lingwistica memoriae Zdislav Stieber dedicata. – Wrocław, 1983. – С. 156.
29. Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny / Zdzisław Stieber. – Т. VI. – Łódź–Wrocław : ŁTN/Ossolineum, 1960. – 56 s.